

บทที่ 2

แนวคิดและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาถึงระบบคิด ในการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ของคนในชุมชน ที่แสดงออกในรูปแบบของความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม และกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ดังนั้นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ดังกล่าว จึงจำเป็นต้องนำเอาแนวคิดของนักวิชาการ และการวิจัยที่เกี่ยวข้องนำมาเป็นแนวทางประกอบในการวิจัยคือ

1. วัฒนธรรมชุมชน
2. ระบบคิด ความเชื่อ และพิธีกรรม
3. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. วัฒนธรรมชุมชน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2536, หน้า 79- 81) ได้เสนอว่า วัฒนธรรม คือ ความคิดหรือระบบคิดของมนุษย์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ มนุษย์กับมนุษย์ (สังคม) และมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ หรืออำนาจเหนือมนุษย์ ที่ฝังตัวอยู่ในเครือข่ายต่างๆ ที่ซับซ้อนซึ่งร้อยรัดกันอยู่อย่างมีสัมพันธ์ภาพ ภายในระบบคิดของสังคม ความสัมพันธ์ทั้งสามชุดนี้มิได้กำเนิดดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นอิสระขาดจากกัน แต่สัมพันธ์กัน มีอิทธิพลกำหนดซึ่งกันและกัน โดยตลอด นอกจากนี้ความสัมพันธ์ทั้งสามชุดยังเป็นตัวกำหนดแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตในด้านต่างๆ ของมนุษย์ด้วย อันได้แก่ วิถีผลิต ด้านเศรษฐกิจและแบบแผนการใช้ทรัพยากร วิถีชีวิตด้านการเมือง การปกครอง การบริหารและกฎหมาย วิถีชีวิตด้านศาสนาและระบบความเชื่อ วิถีชีวิตด้านการศึกษา และการถ่ายทอดความรู้ วิถีชีวิตด้านสุขภาพอนามัยและการรักษาพยาบาล วิถีชีวิตด้านศิลปวรรณกรรม สถาปัตยกรรม วิถีชีวิตด้านการจัดระบบครอบครัวและเครือญาติ และวิถีชีวิตด้านข้อมูล

ข่าวสาร และนันทนาการ เป็นต้น ดังนั้นวัฒนธรรม จึงเป็นแบบแผนความคิด อารมณ์ ความรู้สึก และหมายถึง แบบแผนแห่งพฤติกรรมในการผลิต การกิน การบริโภคของกลุ่มคนหรือสังคม ที่ถือว่ามี วัฒนธรรมเดียวกัน เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น และมีการเปลี่ยนแปลง หรือวิวัฒนาการมายาวนาน ทั้ง ที่เป็นรูปธรรมหรือวัตถุมองเห็นได้ เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่ม วัด โบสถ์ วิหาร เป็นต้น ส่วนที่เป็นนามธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์คิดค้น ประดิษฐ์ขึ้นมาเช่นเดียวกัน ปัจจัยเบื้องหลังที่คอยกำหนด ทั้งรูปลักษณ์ ของศิลปวัตถุ ตลอดจนแบบแผนพฤติกรรมของมนุษย์ทุกด้าน คือ ความคิดของมนุษย์ นั้นเอง

ส่วนกาญจนา แก้วเทพ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2533, หน้า 1-27) ได้อธิบาย ความหมายของวัฒนธรรมชุมชนตามความหมายของสภาทอริกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาว่า หมายถึง ผลผลิตของความพยายาม ที่คนรุ่นหนึ่ง กลุ่มหนึ่งได้คิดประดิษฐ์สร้างสรรค์ขึ้นมา เพื่อจะ จัดการความสัมพันธ์รอบด้าน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ ความพยายามที่ใช้ได้ผลในรุ่นสมัยของตน จะได้รับการสืบทอดส่งต่อเป็นมรดกให้คนรุ่นต่อไป ดังนั้น วัฒนธรรม จึงเป็นตัวเชื่อมประสานสัมพันธ์กับการกระทำทางสังคมทุกอย่าง ในภาคปฏิบัติ และสามารถจำแนกวัฒนธรรมได้เป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปแบบการแสดงออก และส่วนที่เป็นเนื้อหา แก่นแท้

ความเข้าใจเนื้อหาและรูปแบบนั้น มีผลต่อการปฏิบัติงานด้านวัฒนธรรม โดยที่รูปแบบของ วัฒนธรรมต้องปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพความเป็นจริง ตามกาลและเทศะ ส่วนที่เป็นเนื้อหา หรือ แก่นแท้ของวัฒนธรรมแบ่งเป็นสองมิติใหญ่ๆ คือ เนื้อหาที่เกี่ยวกับความสามารถ วิชาญาณ ความรู้ ด้านเทคนิควิทยาการ ด้านภูมิปัญญา และในอีกส่วนหนึ่งคือเนื้อหาที่เกี่ยวกับคุณธรรม คุณค่า ความดี ความงามต่างๆ เป็นด้านภูมิธรรม มิติด้านนี้จะมีรากฐานความเชื่อทางศาสนาเป็นพื้นฐาน

วัฒนธรรมจึงเป็นผลผลิตของสังคม ซึ่งมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของสังคมนั้นๆ สังคมต่างกัน เนื่องจากมนุษย์มีความคิดและการมองโลกต่างกัน และอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ไม่เหมือนกัน มนุษย์จึง ได้สร้างวัฒนธรรมหรือเครื่องมือขึ้นมา เพื่อช่วยให้คนดำรงอยู่ต่อไปในสังคมของตนได้อย่างดีที่สุด โดยใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และความสามารถควบคุมพฤติกรรมเพื่อนมนุษย์ด้วยกันในสังคม วัฒนธรรมจึงเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิตทางด้านต่างๆ เช่น การกินอยู่ การแต่งกาย การควบคุม พฤติกรรมทางด้านต่างๆ ตลอดจนความเชื่อและความศรัทธา จากการศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรม ต่างๆ ทั่วโลก นักมานุษยวิทยาได้สรุปลักษณะที่สำคัญของวัฒนธรรมไว้ 6 ประการด้วยกัน คือ

1. วัฒนธรรม เป็นความคิดร่วม และค่านิยมทางสังคม ซึ่งเป็นตัวกำหนดมาตรฐานของพฤติกรรมนั้นๆ คนในวัฒนธรรมเดียวกันจะสามารถคาดคะเนพฤติกรรมของผู้อื่น ในสถานการณ์ได้ ซึ่งทำให้วัฒนธรรมเดียวกันจะสามารถคาดคะเนพฤติกรรมของผู้อื่นในสถานการณ์ต่างๆ ได้และมีความสอดคล้องกันกับผู้อื่น

2. วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์เรียนรู้ที่ละเล็กทีละน้อย จากการเกิดและเติบโตมาในสังคมแห่งหนึ่ง วัฒนธรรมเปรียบเสมือนมรดกทางสังคม ได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม หรือกระบวนการเรียนรู้ทางวัฒนธรรม

3. วัฒนธรรม มีพื้นฐานมาจากการใช้สัญลักษณ์ พฤติกรรมของมนุษย์มีต้นกำเนิดมาจากการใช้สัญลักษณ์ในชีวิตประจำวันของเราเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเงินตรา สัญลักษณ์ต่าง ๆ มีการถ่ายทอดความรู้นั้นไปยังคนรุ่นหลังต่อไป

4. วัฒนธรรม เป็นองค์รวมของความรู้และภูมิปัญญา ในลักษณะนี้วัฒนธรรมมีหน้าที่สนองตอบความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ ที่จะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม และการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยี

5. วัฒนธรรม คือกระบวนการที่มนุษย์กำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตและสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวเรา และกระบวนการกำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตอาจจะออกมาในรูปของความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม เป็นต้น

6. วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่งหากแต่มีการเปลี่ยนแปลง ปรับตัวอยู่ตลอดเวลา (ยศ สันตสมบัติ, 2537, หน้า 11)

กาญจนา แก้วเทพ, (2530, หน้า 41) ได้ให้แนวทางในการศึกษาความหมายของวัฒนธรรม โดยอาศัยเกณฑ์ 2 เกณฑ์ในการพิจารณา คือ

1. เกณฑ์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและสังคม

-วัฒนธรรมที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน เช่น การศึกษา สื่อมวลชน ภาษา ความสนุกสนานรื่นเริง กีฬา ศิลปะ การเดินร่ำ ดนตรี โคลงกลอน เรื่องเล่า ภาพวาด เนื่องจากมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และความสัมพันธ์ของมนุษย์ก็คือการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในระดับครอบครัว สังคม เพศ อาวุโส การรวมตัวกันของมนุษย์เพื่อหาอาหารต่อสู้กับภัยธรรมชาติ เพื่อประคับประคองชีวิต จึงเป็นประเพณีเกี่ยวกับชีวิต การดำเนินชีวิต และมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับประเพณีอื่น ๆ ด้วย

-วัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ที่แสดงออกเป็นรูปร่างได้ชัดเจนก็คือ เทคโนโลยี ซึ่งแต่เดิมนั้น เทคโนโลยีสมัยก่อนนั้นจะมีลักษณะค่อนข้างเรียบง่ายไม่ซับซ้อนโดยเฉพาะเครื่องมือเกี่ยวกับการเกษตร การหุงหาอาหาร เสื้อผ้า การสร้างบ้าน การคมนาคม ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่อยู่ใกล้ตัวเป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดคุณค่าแก่การอยู่อาศัยและการยังชีพอันได้แก่ ดิน ฟ้า น้ำ ลม ไฟ ต้นไม้ ฯลฯ มนุษย์ก็สร้างกิจกรรมที่ต้องปฏิบัติกับสิ่งเหล่านี้ กลายเป็นประเพณีต่อธรรมชาติ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มประเพณีเพื่อการผลิต

-วัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า การให้ความหมายต่อความตาย เหนือความเจ็บปวด การทรมาน การหลุดพ้นจากกิเลส เราสามารถอธิบายสิ่งเหล่านี้ได้จากสัญลักษณ์ พิธีกรรม ตำนาน เป็นต้น สิ่งเหนือธรรมชาติก็คืออิทธิพลของธรรมชาติที่ส่งผลกระทบต่อมนุษย์ เช่น แสงแดด ฟ้าผ่า น้ำท่วม แผ่นดินไหว ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมได้ จึงมีความเชื่อว่ามีผู้บงการหรือมีจิตวิญญาณอยู่เบื้องหลังธรรมชาตินั้น ท่าทีที่ปฏิบัติต่อสิ่งบงการเบื้องหลังธรรมชาติ ก็กลายเป็นประเพณีทางศาสนา และความเชื่อ

ระบบความสัมพันธ์สามมิตินี้ คนเป็นศูนย์กลางของความสัมพันธ์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ทั้งในแง่ความเชื่อดั้งเดิม คุณค่าในศาสนา รวมทั้งมีการอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับคน และคนกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ มิติทั้งสามด้านนั้นมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทั้งหมด และส่งผลกระทบต่อซึ่งกันและกัน ชีวิตคนและชีวิตสังคมไม่อาจแยกเป็นด้านใดด้านหนึ่งให้เด็ดขาดจากกันได้ หากจะมีความแตกต่างเกิดขึ้นก็เป็นเพราะระบบคุณค่าที่ใช้กันเอง

2. เกณฑ์แบ่งวัฒนธรรมออกเป็นส่วนที่เห็นได้และส่วนที่มองเห็นไม่ได้

ส่วนที่มองเห็นได้เป็นส่วนที่เรียกว่าเป็นรูปแบบของวัฒนธรรม เป็นส่วนที่สัมผัส จับต้องได้ในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน เช่น การศึกษา ศิลปะ การเต้นรำ กีฬา เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เช่น การเกษตร การหุงหาอาหาร เป็นต้น และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งสูงสุด เช่น พิธีกรรม ความเชื่อ สัญลักษณ์ เป็นต้น ส่วนที่มองเห็นไม่ได้ก็ ได้แก่ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นขบวนการสอนคุณค่า ที่จะมองเห็นเป็นระบบการจัดการศึกษา ขบวนการผลิต คุณค่า และขบวนการวิพากษ์ การตัดสินใจ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าวัฒนธรรมเป็นของส่วนรวมเป็นผลผลิตของชุมชน ดังที่ งามพิศ สัตย์สงวน (2538, หน้า, 29) กล่าวว่าสิ่งที่วัฒนธรรมจะต้องเป็นสิ่งที่อยู่ร่วมกันในกลุ่มคนจำนวนหนึ่ง เพราะวัฒนธรรมเป็นผลของการเรียนรู้จึงไม่ใช่เป็นสมบัติของแต่ละคน หรือของชนกลุ่มเดียวใน

สังคม แต่จะเป็นสมบัติของชนกลุ่มใหญ่ในสังคมนั้นๆ และทำให้สังคมนั้นมีความเป็นเอกลักษณ์แตกต่างจากสังคมอื่น ๆ วัฒนธรรมจึงเป็นการแบ่งขอบเขตชุมชนได้ชัดเจนกว่าขอบเขตทางกายภาพ ดังที่กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 14) กล่าวว่าชุมชนหมายถึง กลุ่มคนที่อยู่ในอาณาเขตบริเวณเดียวกัน มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมีฐานะที่เหมือน หรือคล้ายคลึงกัน แตกต่างกันด้วยอายุ เพศ ความรู้ ทักษะ ความสามารถ อาชีพ มีลักษณะของการใช้ชีวิตร่วมกัน มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความเหมือนกันด้านวิถีการดำรงชีวิต วัฒนธรรมและความเป็นอยู่ ผู้ที่อาศัยในชุมชนมีความรู้สึกว่าเป็นคนในชุมชนเดียวกัน มีกิจกรรมร่วมกันทำ แบ่งหน้าที่และความรับผิดชอบของคนในชุมชน นอกจากนี้ยังมีการดำรงรักษาคุณค่า และสืบทอดคุณค่ามรดกทางวัฒนธรรม และ ศาสนา ถ่ายทอดไปยังลูกหลานอีกด้วย เช่น ชุมชนหรือหมู่บ้านในชนบท การเป็นชุมชนนั้นไม่ได้อยู่ที่ลักษณะทางกายภาพหรือขึ้นอยู่กับตัวคนเท่านั้น แต่ปัจจัยที่ค่อนข้างจะชี้ขาดความเป็นชุมชนก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนนั้น มีความสัมพันธ์แบบประสานสอดคล้องกันกลมกลืนกัน คือความเป็นหนึ่งเดียวกันตั้งแต่ระดับครอบครัวไปสู่ระดับเครือญาติจนถึงระดับหมู่บ้านและระดับเกินหมู่บ้าน ซึ่งสอดคล้องกับความคิดของ ยศ สันตสมบัติ (2539, หน้า 120) ที่กล่าวว่าชุมชน มิได้หมายถึงหมู่บ้านที่มีอาณาเขตพื้นที่แน่นอนตายตัวอีกต่อไป หากแต่หมายถึงหน่วยทางสังคมที่สมาชิกมีการติดต่อสื่อสาร เสริมสร้างและสืบสานสายสัมพันธ์ทางสังคมที่มีความเคลื่อนไหวปรับตัว ความขัดแย้งความผสมกลมกลืนกัน ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือชุมชนมิได้เป็นหน่วยทางสังคมที่เป็นอิสระหรืออยู่โดดเดี่ยวแยกตัวออกจากหน่วยทางสังคมอื่นๆ

การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนจึงต้องศึกษาความสัมพันธ์ของส่วนต่างๆ ในสังคมที่ผสมผสานกันอยู่อย่างกลมกลืน ซึ่งกาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 113) ได้เสนอเนื้อหาสำหรับการสำรวจชุมชนว่าควรจะต้องประกอบด้วยงานต่างๆ ของชุมชนดังนี้ คือ

1. การทำกิจกรรมชุมชนมีวิธีการหลายอย่างที่จะแบ่งประเภทกิจกรรมชุมชน เช่น

1.1 แบ่งตามเป้าหมายและหน้าที่ของกิจกรรม 5 ประเภท

- 1) กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิต เช่น การทำเหมืองฝาย การบุกเบิก ที่ดินเพื่อทำไร่ การรวมกลุ่มไปซื้อข้าว ควาย เป็นต้น
- 2) กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เช่น กลุ่มลงช่วงรำให้ (เกี่ยวกับการรักษาความเจ็บป่วย) กลุ่มคนเฒ่าคนแก่ที่ทำพิธีแต่งงาน
- 3) กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมกฎเกณฑ์ ระเบียบ และความสงบสุขของหมู่บ้าน เช่น ศาลผู้เฒ่าผู้แก่

4) กิจกรรมที่เกี่ยวกับเครือญาติ เช่น ประเพณีสืบชะตา ประเพณีไหว้ผีผดผีเม็ง การรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ เป็นต้น

5) กิจกรรมที่เกี่ยวกับการศึกษา เช่น การทำงานของคณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน กลุ่มฝึกหัดอาชีพให้คนหนุ่มสาว เป็นต้น

1.2 แบ่งเป็นกิจกรรมที่ทำอยู่ในชีวิตประจำวัน และกิจกรรมที่เป็นพิธีกรรม กิจกรรมทั้งสองอย่างนี้มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว และมีความหมายที่แตกต่างกันโดยมีความเชื่อมโยงกัน กล่าวคือ พิธีกรรมควรจะเป็นภาพสะท้อน และสัญลักษณ์ของกิจกรรมในชีวิตประจำวัน

1.3 แบ่งเป็นกิจกรรมที่อยู่ในระดับบุคคลหรือระดับหมู่บ้าน เช่น พิธีกรรมบางอย่างเป็นพิธีกรรมของบุคคล (วันเกิด งานบวช) บางอย่างก็เป็นพิธีระดับกลุ่ม (การไหว้ผีผดผีเม็ง) และบางอย่างก็เป็นพิธีกรรมของทั้งหมู่บ้าน (การสืบชะตาบ้าน การไหว้เสี้ยวบ้าน)

2. การศึกษาสถาบันต่างๆ ที่มีอยู่และทำหน้าที่ในชุมชน ตามการแบ่งของ ชันญ วงษ์วิภาค เสนอว่า กิจกรรมที่ดำเนินอยู่ในชุมชนนั้นจะเกี่ยวข้องกับสถาบันต่างๆ ของชุมชนคือ สถาบันเศรษฐกิจ เครือญาติ ศาสนา การปกครอง สันทนาการ สาธารณสุข และการศึกษา สามารถนำมาศึกษาในรายละเอียดของแต่ละสถาบันว่า มีองค์ประกอบอะไรบ้าง เช่น มีการประกอบพิธีกรรมอะไร อย่างไร มีการจัดกลุ่มบุคคลเพื่อการศาสนาอย่างไร ตลอดจนถึงความเชื่อมั่นและศรัทธาในศาสนา เป็นต้น

3. การศึกษาผู้นำแบบต่างๆ ที่มีอยู่และทำหน้าที่ในชุมชน ผู้นำนั้นมีฐานะความสำคัญอันเปรียบเสมือนแกนกลางในการหมุนกิจกรรม การพัฒนาให้เคลื่อนไหว สำหรับในชุมชนก็เช่นเดียวกัน ในแต่ละชุมชนจะมีรูปแบบและเนื้อหาของผู้นำและกลุ่มผู้นำที่แตกต่างกันไป

4. การศึกษารวมเนียมปฏิบัติ ประเพณี กฎเกณฑ์ของหมู่บ้าน เป็นโครงสร้างที่สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับการอยู่ร่วมกันของชุมชน เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนกรอบที่กำหนดซึ่งความคิด ความรู้สึก และการกระทำของคนในชุมชนนั้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2538, หน้า 113)

2. ระบบคิด ความเชื่อ และพิธีกรรม

ระบบคิด คือ แนวคิด ส่วนที่ทำให้เกิดพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของมนุษย์ (กมล ทองธรรมชาติ, 2526) ถือได้ว่าเป็นระบบความเชื่อประเภทหนึ่งที่ได้รับการยอมรับร่วมกันและเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของกลุ่มชนในสังคม

ระบบคิดเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์สามชุด คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ ระบบคิดในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งได้แก่ความสัมพันธ์ระหว่าง เพื่อนบ้านและระบบเครือญาติเดียวกัน ที่จะดำรงความสามัคคี ช่วยเหลือพึ่งพากัน และมีความคุ้นเคยและกระชับแน่นแฟ้นกันมาในหมู่เครือญาติเดียวกัน ระบบคิดในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นระบบคิดที่แสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์ โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติที่แสดงออกเป็นรูปร่างได้ชัดเจน คือ เทคโนโลยีซึ่งแต่เดิมนั้นเทคโนโลยีจะมีลักษณะค่อนข้างเรียบง่าย ไม่ซับซ้อน โดยเฉพาะเครื่องมือเกี่ยวกับการเกษตร หรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัยสี่ คือ อาหาร ที่อยู่ อาศัย ยารักษาโรค เช่น ตำรายา คาถาอาคม ความรู้ในการผลิตต่างๆ และการจัดการธรรมชาติ เป็นต้น ระบบคิดในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีคุณและโทษกับมนุษย์เพราะว่า มนุษย์มีความปรารถนาที่จะได้รับความปลอดภัย และมีความหวังว่าอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่มนุษย์ได้สร้างจากความคิดคำนึงของตน และถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลังๆ ด้วยการประกอบพิธีกรรม และกระทำอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นการปฏิบัติที่เชื่อมโยงกับความคิด ความเชื่อของคนในสังคมเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า มีการให้ความหมายกับความเจ็บปวด ซึ่งสามารถอธิบายสิ่งต่างๆ นี้ได้จากสัญลักษณ์ พิธีกรรม ตำรา ความเชื่อ เป็นต้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2533, หน้า 45-47)

จากแนวคิดดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าระบบคิดก็คือวัฒนธรรมในส่วนที่มองไม่เห็นและเป็นสิ่งที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์ซึ่งแสดงออกมาในชีวิตประจำวันและพิธีกรรมต่างๆ

ความเชื่อ หมายถึงการยอมรับข้อเสนอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นจริง ซึ่งการยอมรับที่ว่านี้อาจเกิดจากสติปัญญา เหตุผล หรือความศรัทธาโดยไม่มีเหตุผลก็ได้ เมื่อบุคคลมีความเชื่อในสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็มักจะมีความศรัทธา ความตั้งใจหรือการกระทำ เกิดพฤติกรรมตามความเชื่อนั้นๆ เป็นความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน (สุพล รุจิพัฒน์ และคณะ, 2533, หน้า 3) และ พันทิพย์ รามสูต (2531, หน้า 10) ได้กล่าวทำนองเดียวกันนี้ว่า ความเชื่อของบุคคลขึ้นอยู่กับความรู้สึกที่เขามีอยู่กับข้อมูลข่าวสารที่เขาได้รับจากแหล่งที่เขาเชื่อถือ โดยความเชื่อจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมอีกต่อหนึ่ง นั่นคือบุคคลจะกระทำหรือไม่กระทำสิ่งใดก็ตามขึ้นอยู่กับความเชื่อของเขา ซึ่งเป็นความเชื่อทางสังคมของคนจำนวนมากในสังคมเดียวกัน ส่วนระบบสัญลักษณ์ คือการให้ความหมายกับสิ่งต่างๆ ทั้งที่เป็นวัตถุ สิ่งของ หรือกริยาท่าทาง ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม

ผาสูก มุทฺธเมธา (2535 , หน้า 54) แบ่งประเภทของความเชื่อได้ 8 ประเภท คือ

1. เชื่อเรื่องธรรมชาติ เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร เป็นที่พักพิงอาศัยของสรรพสัตว์ เป็นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ต้นกล้วยตานี ต้นตะเคียนมีผีสิงและเป็นผีผู้หญิง เป็นต้น

2. เชื่อเรื่องความเป็นความตาย เช่น นกแสก อีแร้ง บินผ่าน บินใกล้ หรือลงมาเกาะบริเวณและสถานที่ที่จะเกิดความตายขึ้น ดาวตก มีคนมาเกิด เป็นต้น

3. เชื่อเรื่องการทำนายทายหัก ฤกษ์ ยาม เช่น จิ้งจกหัก ต้องหยุดการกระทำ พระโคเสี่ยงทายในการเลือกของกินในพิธีพืชมงคลแรกนาขวัญ ความฝัน เช่น พันหัก งูรัด นุ่งผ้าใหม่ ถูกควักดวงใจ เรื่องของฤกษ์, ยาม ต้องดูฤกษ์ยามในพิธีต่าง ๆ ว่าจะเป็นวันใด เวลาไหน ทิศทางใด จึ่งจะเป็นมงคลแก่ผู้กระทำพิธีนั้น ๆ เช่น ฤกษ์เดินทาง ขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน เป็นต้น

4. เชื่อเรื่องคาถา เครื่องราง เวทมนตร์ไสยศาสตร์ เช่น สวดคาถาให้แคล้วคลาดจากอุบัติเหตุร้ายทั้งปวง ส่วนเครื่องรางของขลัง เช่น ผ้ายันต์ ผ้าประเจียด ตะกรุด เหล่านี้เป็นของติดตัวเพื่อป้องกันอันตราย เป็นขวัญและกำลังใจ เรื่องเวทมนตร์คาถาทางไสยศาสตร์ ได้แก่ การทำเสน่ห์ยาแฝด ปลุกเสกน้ำมันพรายให้หญิง-ชายที่หมายปองหลงรักผู้ทำเสน่ห์

5. เชื่อเรื่องการกสิกรรม เช่น พิธีต่าง ๆ ต่อไปนี้ พิธีแรกนา, พิธีพืชมงคล, พิธีแห่นางแมว, หรือความเชื่อเรื่องนาคน้ำ ในแต่ละปีว่าปีใดนาคน้ำจะให้น้ำก็ตัวนั้น ต้องดูจากปฏิทินแบบฉบับไทย หรือปีใหม่ไทยทางจันทรคติ

6. ความเชื่อเรื่องของครอบครัว คือความเชื่อที่อยู่ในวงครอบครัว เช่น ห้ามนอนหันหัวไปทางทิศตะวันตกและทิศใต้ ห้ามร้องเพลงในครัว เป็นต้น

7. ความเชื่อเกี่ยวกับยากลางบ้าน เช่น มีดบาด ใช้หยักโยในครัว ที่อยู่เหนือเตาหุงข้าวมาพันแผล

8. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ หมอดูดวงชะตาจักราศี และอิทธิพลของดวงดาว อิทธิพลของเทพ เทวดา และเทวะที่สำคัญ ๆ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ จนถึงพระเสาร์และพระราหู

นอกจากนี้ เรณู อรรฐาเมศร์ (2535 , หน้า 158) ได้สรุปว่า ความเชื่อหมายถึง ความตกลงปลงใจเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งพิจารณาได้ 2 ลักษณะ คือ

1. ความตกลงปลงใจเกี่ยวกับความมี หรือความเป็นของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น เชื่อว่านรก สวรรค์ ภูติผี หรือเทวดามีจริง เป็นต้น

2. ความตกลงปลงใจในความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น มีความเชื่อว่า ถ้าเราทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แก่ใคร สิ่งนั้นย่อมสนองเรา เป็นต้น

ดังนั้น ความเชื่อจึงมีอิทธิพลต่อความรู้สึก ความคิด และการแสดงออกของมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่ง ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2530) กล่าวถึงองค์ประกอบของความเชื่อว่า สังคมมนุษย์ทุกแห่งล้วนแต่มีระบบความเชื่อ ด้วยตามธรรมชาติของมนุษย์ที่รู้จักคิด รู้จักตั้งคำถามต่อเหตุการณ์ต่างๆ และความพยายามในการหาคำตอบเพื่ออธิบาย และจากความสงสัยเกี่ยวกับเรื่องเกิดการเกิด การตาย ทำให้เกิดความเชื่อในเรื่องวิญญาณว่า มีอำนาจ ทำให้มนุษย์มีการเช่นสรวงบูชา และประพฤติปฏิบัติตามกฎครองของสังคม ทำให้เกิดการยอมรับนับถือในเรื่องผี และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือ เทพเจ้า พระต่างๆ และความเชื่อนั้นมีการเปลี่ยนแปลงผสมผสานตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไปของสังคม เช่น การเริ่มวิวัฒนาการผสมผสานระหว่างผี พุทธ พราหมณ์ ความเชื่อ ทำหน้าที่ในการตอบคำถามเกี่ยวกับตนเอง สังคมและจักรวาลของมนุษย์ช่วยสนับสนุนสถาบันพื้นฐานของสังคม เช่น ครอบครัว เมือง เศรษฐกิจ ช่วยให้เกิดพลังใจในวิกฤตการณ์ต่างๆ ทั้งระดับปัจเจกชน สังคมและหลักลมณีกส่วนต่าง ๆ ให้เป็นเอกภาพ

จากที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่าความเชื่อเป็นความคิด และเป็นส่วนหนึ่งของระบบคิดของสังคม เพราะความเชื่อนั้นเกิดจากการเรียนรู้และการถ่ายทอดเป็นสมบัติของชุมชนเช่นกัน และความเชื่อนั้นก็จะมีผลต่อพฤติกรรมของคนในสังคมเช่นเดียวกับระบบคิดกล่าวคือเมื่อคนในชุมชนมีความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ความเชื่อนั้นจะเป็นตัวกำหนดให้บุคคล ปฏิบัติตามสิ่งที่ตนเชื่อ ทั้งๆ ที่บางครั้งความเชื่อนั้นอาจไม่อยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริงก็ตาม ความเชื่อจึงเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมแตกต่างกันดังที่ โรเกีย (อ้างใน องค์อาจ พรหมไชย, 2537, หน้า 24) กล่าวว่า การที่บุคคลมีพฤติกรรมที่แตกต่างกันไปนั้นก็เนื่องจากความคิด ประสบการณ์และความเชื่อของแต่ละบุคคล ซึ่งมีอำนาจในการควบคุมตนเองให้ปฏิบัติในลักษณะต่างๆ กันออกไป

ลัทธิความเชื่อที่สำคัญของสังคมมนุษย์คือความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525 ให้คำจำกัดความของคำว่า “ศาสนา” ว่าเป็นลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์ เช่น แสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลก แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาป หรือลัทธิพิธีกรรมตามคำสั่งสอน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525 , หน้า 758) ซึ่งศาสนา นอกจากเป็นที่พึ่งทางใจของสมาชิกในชุมชนแล้วยังเป็นสถาบันที่รักษาและถ่ายทอดวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ อีกด้วย พิธีกรรมส่วนใหญ่เป็นพิธีกรรมที่ผสมไปกับความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์และความเชื่อในผีสายเทวดา

ไปด้วยอย่างแยกจากกันไม่ออก และวอลเลซ (อ้างใน งามพิศ สัตย์สงวน, 2538, หน้า 206) ให้ความหมายของศาสนาในทำนองเดียวกันว่า คือความเชื่อและการปฏิบัติต่างๆ ที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงอำนาจที่อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์ ทุกสังคมจะมีระบบความเชื่อ และการปฏิบัติที่มีจุดศูนย์กลางอยู่ที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และอำนาจเหนือธรรมชาติมนุษย์

ความเชื่อที่สำคัญของสังคมไทยคือความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผี เป็นความเชื่อดั้งเดิมที่สำคัญมากในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย ซึ่งแต่ละชุมชนได้ปรับปรุงเนื้อหา และรายละเอียดผันแปรแตกต่างกันออกไปบ้าง ผีเป็นตัวแทนอำนาจจากภายนอก ที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ และได้รับอิทธิพลความเชื่อที่หลากหลายจากทั้งภายในและภายนอก การฆ่าสัตว์เพื่อการสังเวยเป็นลักษณะพิเศษของความเชื่อในการนับถือผีเพื่ออ้อนวอนให้ช่วยเหลือในด้านต่างๆ ลักษณะของการนับถือผีอีกประการหนึ่งคือการมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการนับถือบรรพชน ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของชุมชน เครือญาติ ความเชื่อในผีบรรพชนในระดับเครือญาตินี้ได้ขยายขอบเขตจนกลายเป็นการนับถือผีอารักษ์ของหน่วยทางสังคมที่ใหญ่ขึ้น การที่ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีช่วยต่อยอดระบบคิดดั้งเดิม โดยเฉพาะการเคารพธรรมชาติ บรรพชนและความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน ทำให้การนับถือผีถูกผลิตซ้ำอย่างมั่นคงเรื่อยมา จนกลายเป็นระบบคิดหลักด้านหนึ่งของสังคมครอบคลุมชีวิตเกือบทุกด้านและทุกระดับของสังคม แต่การนับถือผีย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และมีการปรับตัวกับการพัฒนาที่ถูกกำหนดจากภายนอกชุมชนมากขึ้น (เรียบเรียงจาก อานันท์ กาญจนพันธ์, 2535, หน้า 60-62)

จะเห็นได้ว่าระบบความเชื่อในสังคมไทยจะเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างแยกกันไม่ออก ยศ สันตสมบัติ (2537, หน้า, 202) แบ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในระบบความเชื่อต่างๆ ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ พลังอำนาจเหนือธรรมชาติ และ จิตวิญญาณหรือเทพเจ้าหรือสิ่งมีชีวิตที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ

1. พลังอำนาจเหนือธรรมชาติ

ความเชื่อเรื่องพลังอำนาจเหนือธรรมชาติบางอย่างทำหน้าที่ควบคุมความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ความเชื่อในเรื่องบุญกรรม หรือกฎแห่งกรรมอันเป็นพลังอำนาจไร้ตัวตน หากแต่สามารถกำหนดชะตาชีวิต และส่งผลให้คนเราแต่ละคนเกิดมาแตกต่างกันมีบุญบาปมีและสิทธิอำนาจแตกต่างกันออกไป ความเชื่อในสิ่งของบางอย่างเช่น เครื่องรางของขลังแม้กระทั่งก้อนหินเป็นต้น

2. สิ่งมีชีวิตที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ แบ่งได้เป็น 2 ประเภท

เทพเจ้าและจิตวิญญาณที่มีได้มีต้นกำเนิดมาจากมนุษย์ และผีปีศาจหรือวิญญาณมนุษย์ที่ตายแล้ว สวานสัน (อ้างใน ยศ สันตสมบัติ, 2537, หน้า 203) เสนอว่าความเชื่อในวิญญาณ

บรรพบุรุษที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโครงสร้างอำนาจภายใน ครอบครัว ระบบเครือญาติ เป็นพื้นฐานของระบบความเชื่อในสังคม วัฒนธรรมที่ครอบครัวและระบบเครือญาติเป็นแกนกลางในการตัดสินใจ โครงสร้างครอบครัวและเครือญาติมีการรวมตัวเป็นปึกแผ่นและแน่นแฟ้น ความเชื่อในการให้คุณและโทษของวิญญาณบรรพบุรุษต่อลูกหลานที่มีชีวิตอยู่ เป็นการเสริมอำนาจในการตัดสินใจ และการควบคุมกฎระเบียบของพ่อหรือผู้อาวุโสในครอบครัว

ดังนั้นความเชื่อจึงมีบทบาทสำคัญในการกระทำ และยังเป็นองค์ประกอบที่จะช่วยให้บุคคลสามารถแสดงพฤติกรรมออกมา โดยที่ความเชื่อคือความคิดที่เป็นที่ยอมรับและยึดถือในวัตถุ ปรากฏการณ์บางอย่างของกลุ่มชนที่มีการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนโดยการประกอบพิธีกรรมนั่นเอง

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2527, หน้า 31-32) สรุปว่าหากถือว่าความเชื่อ เป็นสิ่งที่ไม่ได้เกิดจากพื้นฐานที่เป็นระบบ มีการควบคุมปัจจัยเงื่อนไขตัวแปรต่างๆ อันเป็นวิธีการของศาสตร์สมัยใหม่ แล้วความเชื่อจึงเป็นองค์ประกอบหนึ่งของปรากฏการณ์ทางศาสนาที่กว้างใหญ่ไพศาล ความเชื่อทางศาสนา คือความเชื่อทุกชนิดที่ว่าด้วยมนุษย์วัฒนธรรมหรือธรรมชาติ ที่มีไขผลผลิตของการค้นคว้าการวิจัยแบบวิทยาศาสตร์ กับทั้งยังได้รับการวางเป็นแบบแผนสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรมศาสนา คือความเชื่อในภูตผีปีศาจ วิญญาณ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย คือการขยายความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ออกไปสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือมนุษย์ หรือพลังเหนือมนุษย์ เหนือธรรมชาติ คือ การบูชา การบวงสรวง เช่น ไหว้ พิธีกรรม เพื่อสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีกับวิญญาณ ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าอำนาจเหล่านั้นสามารถควบคุมวิถีทางของธรรมชาติหรือวิถีทางของมนุษย์

พิธีกรรม หมายถึงการกระทำอันเนื่องมาจากระบบความเชื่อต่างๆ พิธีกรรมมักเป็นส่วนประกอบของไสยศาสตร์ ซึ่งชุมชนให้ความสนใจและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดเพราะ พิธีกรรมมักตอบสนองความต้องการของมนุษย์ในด้านหน้าที่ ประโยชน์ของพิธีกรรมจำเป็นต้องกล่าวถึงศาสนา เพราะศาสนาเป็นระบบความเชื่อที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อบุคคลและการดำรงชีวิตในสังคม บุคคลจะปฏิบัติพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อนั้น (ศิริลักษณ์ สุதாகุล, 2532, หน้า 5) ความเชื่อทางศาสนาเป็นเรื่องยึดเหนี่ยวและบุคคลจะกระทำพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับความเชื่อนั้น อันเป็นพลังที่จะรวมกลุ่มเข้าด้วยกันให้เป็นปึกแผ่นเพื่อความอยู่รอดของกลุ่ม โดยศาสนามีหน้าที่ 4 ประการคือ

1. ทำหน้าที่ในการเตรียมและจัดวินัย หน้าที่นี้จะเป็นส่วนที่พิธีกรรม ของศาสนาจะหัดให้บุคคลมีระเบียบวินัยด้วยตัวของตัวเอง เตรียมตนเพื่อชีวิตในสังคม

2. หน้าที่ในการยึดเหนี่ยวหรือผนึกเข้ากับสังคม ศาสนา และพิธีกรรมจะทำหน้าที่ในการที่จะสร้างความหมายของการที่มนุษย์จำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน มีอารมณ์และความรู้สึกทำนองเดียวกันตลอดจนแสดงออกในแนวเดียวกัน เป็นการสร้างพลังของการรวมกลุ่ม

3. หน้าที่ในการผนวกและรื้อฟื้น ศาสนาและประเพณี จะทำหน้าที่สร้างศรัทธา ความยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีให้คงอยู่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นกลุ่มสังคม

4. หน้าที่ในการสร้างความรู้สึกของคุณค่าและความสุขของการมีชีวิต พิธีกรรมทำให้เกิดความสุขในการมีชีวิตร่วมกัน พร้อมทั้งเป็นการลดความกดดันหรือเศร้าโศกในจิตใจเป็นการแสดงถึงการมีการมีส่วนร่วมในความทุกข์ หรือพิธีแต่งงานก็จะมีผู้มาแสดงความยินดีช่วยเหลือ สิ่งเหล่านี้ทำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องโดยตรงตระหนักในผลของการเป็นสมาชิกของสังคมนั้น (เดิร์กไคม์, 1917, อ้างใน ทิตยา สุวรรณชัย, 2529)

จะเห็นได้ว่าพิธีกรรมมีหน้าที่ที่มีประโยชน์ต่อสังคม และพิธีกรรมยังสะท้อนให้เห็นถึงการกระทำของบุคคลในสังคม และการกระทำก็แสดงถึงสถานภาพและบทบาทในขณะเดียวกัน ก็จะสะท้อนให้เห็นถึงการจัดระเบียบสังคมด้วย พิธีกรรมในแง่ของการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ที่ทำหน้าที่หรือสะท้อนถึงวิถีคิดและภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ปรากฏอยู่อย่างหลากหลายมีการปรับเปลี่ยนอยู่เสมอ เพื่อให้สามารถเผชิญกับความเคลื่อนไหว ของทางสังคมวัฒนธรรม ความหมายหรือหน้าที่ของพิธีกรรมโดยทั่วไป คือทำหน้าที่ต่อยอดมรดกภูมิ เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรม หรือทำหน้าที่กล่อมเกล่าจิตใจและเป็นต้นแบบของพฤติกรรมมนุษย์ นอกจากนั้นการประกอบพิธีกรรมยังเป็นการแสดงออกถึงการรวมกลุ่มกันหรือเป็นศูนย์รวมจิตใจของคน เป็นการแสดงออกเพื่อลดความตึงเครียดทางใจ และผลานความขัดแย้งที่เกิดในจิตใจและชีวิตสังคม และพิธีกรรมเป็นการแสดงออกในรูปกลุ่มโดยใช้ความเชื่อทางศาสนาเป็นสื่อสัญลักษณ์โดยจัดประเภทพิธีกรรมออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ

1. พิธีกรรมด้านการผลิต หรือเกี่ยวกับการทำมาหากิน พิธีกรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร โดยการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีพลังอำนาจเหนือกว่า

2. พิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชุมชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสามารถในการจัดการความสัมพันธ์ทางสังคม โดยมีหลักการร่วมกันอยู่ว่าเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน (ทวิช จตุรพฤกษ์, 2537, หน้า 7)

นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งประเภทของพิธีกรรมที่จัดขึ้นตามวัตถุประสงค์ต่างๆได้ 3 ประเภทด้วยกันคือ

1. พิธีกรรมที่จัดขึ้นตามวันและเวลาแบ่งได้ 2 ลักษณะด้วยกันคือ

1.1 พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับวงจรกับธรรมชาติ เป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้น ตามการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติเช่น การเปลี่ยนแปลงฤดูกาล รวมทั้งฤดูกาลที่สัมพันธ์กับชีวิตของคนเช่น ฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิต เป็นต้น

1.2. พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับวงจรแห่งชีวิต เป็นพิธีกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านสถานภาพของบุคคลจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่ง จึงเป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวในชีวิต เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิด พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการตาย เป็นต้น

2. พิธีกรรมซึ่งจัดขึ้นในสภาวะที่สังคมวิกฤต เช่น พิธีกรรมแห่ทางแมวขอฝน จัดขึ้นเมื่อฝนแล้ง พิธีกรรมรักษาโรคเมื่อยามเจ็บป่วยหรือ พิธีกรรมสะเดาะเคราะห์จัดปัดเป่าความโชคร้ายของบุคคล

3. พิธีกรรมซึ่งสร้างขึ้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อสร้างการยอมรับ แบ่งได้ 2 ประเภทคือ

3.1 พิธีกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการแสดงภาพพจน์ที่บ่งบอก ถึงความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือผู้สร้างพิธีกรรมนั้นๆ มักเป็นพิธีกรรมที่ถูกสร้างให้มีรูปแบบที่ผิดแผกไปจากพิธีกรรมประเภทอื่นๆ เพื่อบ่งบอกถึงความยิ่งใหญ่ของบุคคล หรือเพื่อบ่งบอกสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

3.2 พิธีกรรมมวลชน มีรูปแบบที่แตกต่างจากแบบแรกโดยสิ้นเชิง เป็นพิธีกรรมที่ถูกแทรกให้อยู่ในความปกติธรรมดาเสมือนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน ซึ่งก็คือกิจกรรมในชีวิตประจำวันนั่นเอง (เรียบเรียงจาก มาลี จันทโรธรณ์, 2534, หน้า 114)

การแสดงพิธีกรรมทั้งหลายทั้งหมด จะต้องมีความเชื่ออยู่เบื้องหลัง หรือมักควบคู่กันด้วยความเชื่อ พิธีกรรมเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงคุณค่าทางวัฒนธรรมที่แสดงออกโดยการกระทำในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของขนบธรรมเนียมประเพณีของกลุ่มชน พิธีกรรมย่อมเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงชีวิตความเป็นอยู่ รวมถึงความคิดเห็นความรู้สึกของคนในสังคมนั้นด้วย การประกอบพิธีกรรมช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมใน 2 เรื่อง คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ กับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2538) กล่าวว่า การศึกษาพิธีกรรมความเชื่อของคน จะต้องวางอยู่บนฐานความสัมพันธ์ของความคิด หรือความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ภายใต้โครงสร้างสังคมปัจจุบันไม่ว่าจะแยกมองดูในเรื่องของระบบเครือญาติ เรื่องการรักษาพยาบาล ชีวิตด้านศาสนา ความเชื่อ แบบแผนการให้

ทรัพยากร หรือว่าชีวิตด้านการเมือง การปกครอง การเรียนรู้ การถ่ายทอดความรู้รวมทั้งเรื่องระบบ ข้อมูลข่าวสาร ย่อมเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์สามมิตินี้

ดังนั้นการประกอบพิธีกรรมจึงมีความหมายสำคัญ 3 อย่างด้วยกัน คือ

1. เป็นการชักนำให้ผู้คนที่อยู่ร่วมกันในกลุ่มเดียวกัน หรือในสังคมเดียวกันมาพบปะกัน ก่อให้เกิดความรู้จักและสัมพันธ์กันขึ้น
2. เป็นการสื่อสารความหมายให้เข้าใจกันในการอยู่ร่วมกัน เพราะเรื่องของพิธีกรรม เป็นระบบสัญลักษณ์เพื่อการสื่อสารทั้งสิ้น
3. เป็นเรื่องทางด้านจิตใจที่เป็นผลมาจากทั้งความเชื่อ และการกระทำเชื่อว่าเป็นสิริมงคลทำให้เกิดความสบายใจ และมั่นใจ จนเป็นการยอมรับอะไรต่างๆ ร่วมกันได้

ถ้าจะพูดโดยสรุปแล้วความสำคัญของพิธีกรรมก็คือเป็นเครื่องมือในการสมานความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างหนึ่งนั่นเอง ทั้งนี้ก็เพราะว่าในการอยู่ร่วมกันมนุษย์ต้องมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งหมายถึงการเกี่ยวข้องกันในการดำรงชีวิตหลายด้านระหว่างคนที่มีถิ่นฐานอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน โดยลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นระบบเครือญาติ ที่ปรากฏในด้านการเคารพความเป็นผู้อาวุโส การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน การร่วมกันปฏิบัติกิจกรรม ฝ่ายชนบทรรมนิยมประเพณี และการมีค่านิยมที่ถือเป็นเกณฑ์เดียวกันหมด (ปรีชา เกรษฐิธร, 2527, หน้า 2)

ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นสิ่งจำเป็นซึ่งปรากฏอยู่หลายรูปแบบ เช่น ระบบเครือญาติ ความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม เป็นต้น ในสถานการณ์ที่ท้องถิ่น หรือชุมชนยังคงสามารถให้กลไกทางวัฒนธรรมของตนเองเป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว พิธีกรรมซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงความรู้สึกของมนุษย์จะมีการแสดงออกที่สะท้อนถึงความปลอดภัย หรือความมั่นใจในการดำรงอยู่ร่วมกันของปัจเจกและชุมชนได้แต่หากสถานการณ์เปลี่ยนไปจนทำให้ท้องถิ่นสูญเสียความสามารถในการจัดการทรัพยากรไปพิธีกรรมก็เปลี่ยนไปด้วย

สรุปแล้วพิธีกรรมจึงไม่ได้เป็นเพียงกิจกรรมที่เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรม หรือเพื่อตอกย้ำอุดมการณ์เท่านั้น การประกอบพิธีกรรมของมนุษย์สะท้อนให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างคน ธรรมชาติ อำนาจเหนือธรรมชาติ ได้อย่างกลมกลืน และแสดงออกถึงระบบความเชื่อของมนุษย์ที่มักจะแสดงออกในรูปของสัญลักษณ์ และเกี่ยวข้องกับความเชื่อในนิยายหรือตำนาน และความเชื่อทางศาสนา วัตถุประสงค์ในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อนั้น เพื่อป้องกันคุ้มครองภัยพิบัติให้แก่ชุมชน และสมาชิกในชุมชนตลอดจนสร้างความสามัคคีในหมู่คณะและรวมตัวกันต่อสู้ภัยพิบัติต่างๆ

นำไปสู่ความสัมพันธ์ที่มีความเกื้อกูลของมนุษย์ในการดำรงอยู่ซึ่ง ความเป็นเผ่าพันธุ์ระบบความ
สัมพันธ์ ความเชื่อ และพิธีกรรม นับได้ว่าเป็นวิทยาการเชิงวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่อให้คน
อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มได้อย่างสมดุล

3. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สัวิกา จรัสแสงเพชร (2535) ได้ศึกษาถึงสาระทางการศึกษาในพิธีกรรมของชาวไทยภูเขา
เผ่าเหมี่ยน (เย้า) บ้านปากกลาง อำเภอปัว จังหวัดน่าน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประเด็นสำคัญทาง
วัฒนธรรมของชุมชนชาวไทยภูเขาเผ่าเหมี่ยนใน 4 ด้าน คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความ
สัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ การประกอบอาชีพ และวิเคราะห์สาระทางการศึกษาจากประเด็น
ของวัฒนธรรมเกี่ยวกับ ความเชื่อ การดำรงชีวิต ภูมิปัญญา และทักษะอาชีพของชาวไทยภูเขาเผ่าเหมี่ยน
ผลของการวิจัยพบว่าพิธีกรรมได้สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ของคนในสังคมชุมชน ได้แก่
ความเชื่อ ความสัมพันธ์ของคนในสังคม ฯลฯ เป็นเครื่องมือจัดระเบียบสังคม เช่น ผีกลุ่มาชิกใน
สังคมให้มีระเบียบวินัยตามที่สังคมกำหนด การเคารพนับถือวิญญาณบรรพบุรุษ และแสดงให้เห็นใน
ด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คือการให้คุณค่าและยกย่องธรรมชาติว่ามีฤทธิ์เดชและมี
บุญคุณต่อตน โดยรูปแบบความสัมพันธ์เป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

ตุลวัตร พานิชเจริญ (2536) ได้ศึกษาถึงการกล่อมเกลางานสังคมในด้านการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติของชาวไทยภูเขาเผ่ากะเหรี่ยง บนพื้นฐานของระบบคิด ความเชื่อของกะเหรี่ยงที่มี
ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งความสัมพันธ์
ในสามมิตินี้ ก่อให้เกิดความรู้ที่มีความสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีองค์การทาง
สังคม อาทิ ระบบเครือญาติ และผู้อาวุโส ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อที่กำหนดองค์ความรู้ในการจัด
การทรัพยากรธรรมชาติแล้วถ่ายทอดไปยังชนรุ่นหลังต่อไป นอกจากนี้ยังได้ศึกษาถึงปัจจัยต่างๆ ทั้ง
จากภายในและภายนอกที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงกระบวนการกล่อมเกลางานสังคม ในด้านการจัด
การทรัพยากรธรรมชาติอีกด้วย การศึกษาพบว่าในชุมชนกะเหรี่ยงที่มีวิถีชีวิตและการผลิตแบบยังชีพ
มีระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า สามารถจำแนกออกได้เป็น 4 ระดับ
คือ ในระดับจิตวิญญาณ ระดับชุมชน ระดับเครือญาติ ระดับครัวเรือน ความเชื่อได้ถูกปลูกฝังลง
ในจิตวิญญาณของสมาชิกภายในชุมชนและมีการสืบทอดกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนมาเป็นระยะ
เวลายาวนาน ผลของการศึกษาพบว่า ระบบความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งสูงสุดเหนือธรรมชาติ ได้ถูก

ชาวบ้านนำมาช่วยส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ด้วยการสร้างข้อห้าม ข้อนิยมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างมีระบบระเบียบ ระบบความเชื่อจึงเปรียบเสมือนมาตรการสำคัญในการจำกัดขอบเขตของการใช้ทรัพยากรไม่ให้สมาชิกของชุมชนใช้อย่างฟุ่มเฟือยจนระบบนิเวศขาดความสมดุล

ศิริลักษณ์ สุภากุล (2532) ได้ศึกษาถึงพิธีกรรมพ่อนผีมดกับการจัดระเบียบสังคม ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดลำปาง และบทบาทของพิธีกรรมที่มีผลต่อการจัดระเบียบสังคม ผลการวิจัยพบว่า พิธีกรรมพ่อนผี มีหน้าที่สำคัญคือเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในกลุ่มตระกูลที่ประกอบพิธีกรรม โดยมีบรรพบุรุษหรือที่เรียกว่าผีปู่ย่าเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในกลุ่มตระกูล ช่วยเป็นกำลังใจในการแก้ปัญหาและเอาชนะอุปสรรคต่างๆ ในด้านการจัดระเบียบสังคม พิธีกรรมมีบทบาทในการควบคุมความประพฤติของคนในกลุ่มตระกูล ให้ประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดี ยึดมั่นในหลักคำสอนของศาสนา โดยใช้อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และความเชื่อเรื่องผีปู่ย่ามาควบคุมคนในสังคม พิธีกรรมช่วยขจัดปัญหาความขัดแย้งของคนในกลุ่มตระกูล สร้างความร่วมมือและความสามัคคีให้เกิดขึ้นภายในกลุ่ม นอกจากนั้นพิธีกรรมยังเป็นการแสดงถึงอดีตของกลุ่มตระกูลที่ประกอบพิธีกรรมว่าได้สืบเชื้อสายมาจาก ชนชั้น หรือนักรบในอดีต และพิธีกรรมยังได้เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้ปลดปล่อยอารมณ์ แสดงออกในสิ่งที่ตรงข้ามกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของตน

ทวิช จตุรพฤกษ์ (2538) ได้ศึกษาถึงพิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ ของชาวเขายากจน ศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่าลีซอในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นการศึกษาเชิงมานุษยวิทยาว่าด้วยการปรับตัวของกลุ่มชาวเขายากจน และมุ่งวิเคราะห์พิธีกรรมที่ชาวลีซอได้ใช้เป็นเวทีในการนิยามความหมาย เพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ 3 ระดับ ได้แก่ ชุมชน ครัวเรือน และปัจเจก ซึ่งพิธีกรรมเป็นการปฏิบัติกรของชาวบ้านที่ถูกผลิตซ้ำขึ้นมาเพื่อกำหนดความเป็นคนลีซอใหม่ และยังเป็นภาษาของการปรับเปลี่ยนทั้งโลกทัศน์ การตีความสำนึกของชาติพันธุ์ ตลอดจนปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและบทบาททางสังคมอีกด้วย

พิสมัย อะโน (2538) ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับวัฒนธรรมของชนเผ่ากระเหรี่ยงบ้านเมืองงาม อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงใหม่ ศึกษาถึงสภาพการจัดการศึกษาที่จัดให้กับคนในชุมชน ได้แก่ การศึกษาตามธรรมชาติ การศึกษาในระบบโรงเรียน การศึกษานอกระบบโรงเรียน ส่วนด้านวัฒนธรรมได้ทำการศึกษาถึงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ด้านการผลิต ด้านความเชื่อ และด้านความสัมพันธ์ ผลของการวิจัยพบว่า การศึกษาตามธรรมชาติเป็นกระบวนการศึกษาที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องเหมาะสมกับวัฒนธรรม และการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนนั้นพบ

ว่าบางเนื้อหา บางโครงการก็มีความสัมพันธ์สอดคล้องเหมาะสมกับวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนและก็มีบางเนื้อหาบางโครงการที่ไม่มีความสอดคล้องและไม่เหมาะสมกับวัฒนธรรมและสภาพความเป็นจริงของชุมชน

กอบกาญจน์ พจน์ชนะชัย (2538) ได้ศึกษาถึงเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการของป่าชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาองค์ประกอบองค์ความรู้ วิถีปฏิบัติ กฎเกณฑ์ระบบคุณค่า ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าชุมชน และเครือข่ายการเรียนรู้ในการถ่ายทอดแนวคิดด้านการดูแลรักษา และจัดการป่าของชุมชน ผลการวิจัยสรุปได้ว่าชุมชนเห็นคุณค่าและผลประโยชน์ที่ได้รับจากป่าไม้ที่เป็นแหล่งรวมพืชพันธุ์พืช และสัตว์ แหล่งน้ำ และการทำให้เกิดฝน แต่เนื่องจากไม่สามารถควบคุมได้ จึงสร้างความเชื่อมโยงของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่ไม่สามารถควบคุมให้สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ (ผี) เป็นผู้ควบคุมดูแล และสร้างระบบความเชื่อที่ว่าชุมชนต้องไม่ลบหลู่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในรูปพิธีกรรมที่สร้างความผูกพันทาง ศีลธรรมระหว่างชุมชนกับป่า ระหว่างคนภายในชุมชน และภายนอกชุมชน ที่มีการพึ่งพาอาศัยกัน ระบบคุณค่าและความเชื่อของชุมชนกลายเป็นการสร้างความคิดพื้นฐานในการจัดการเกี่ยวกับป่าขึ้น

4. กรอบคิดในการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจถึงระบบคิด และการปฏิบัติของคนในชุมชนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่เป็นตัวกำหนดแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งเชื่อว่าหากศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติแล้วจะทำให้เกิดความเข้าใจระบบคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในชุมชนดีขึ้น